

С. А. ВЯРГЕЕНКА

*(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)*

МІФАЛАГІЧНЫЯ ЎЯЎЛЕННІ ПРА ДАБРО І ЗЛО Ў ЗАМОВАХ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

У артыкуле раскрываецца мадэль архаічнага міфалагічнага мыслення старажытнага чалавека, што прадстаўлена ў творах замоўнага жанру. Звяртаецца ўвага на супрацьпастаўленні добрых і ліхих сіл, аналізуецца матыў вечнай і непрымірымай барацьбы добра і зла – базавы канфлікт вуснай народнай творчасці.

Даследаванне глыбіннага светапогляднага пласта традыцыйнай нацыянальнай культуры, тых фактараў, якія ўплываюць на жыццязстойкасць старажытных міфалагічных уяўленняў, што дазваляюць асэнсаваць феномен міфамыслення як аснову светаўспрымання старажытнага чалавека, з’яўляецца адным з прыярытэтных напрамкаў айчыннай фалькларыстыкі. Аснову светаразумення любога этнаса складае сістэма стэрэатыпаў, жыццёва-побытавых і працоўных стасункаў, маральна-этнічных нормаў, што рэгламентуюць паводзіны чалавека. І яшчэ адно семантычнае поле старажытнага светапогляда нашага прашчुरа звязана з ідэяй чалавек-прырода-соцыум. Усе гэтыя і іншыя каштоўнасці-светапоглядныя нормы замацоўваюцца ў мове і становяцца тым падмуркам і глебай, на якіх вырасла і трымаецца магутнае дрэва беларускай вуснай народнай творчасці.

Мова, як з’ява сацыяльная, валодае шэрагам функцый, сярод якіх важнейшымі з’яўляюцца камунікатыўная (быць сродкам зносінаў) і кагнітыўная (быць сродкам атрымання новых ведаў пра рэчаіснасць). Як сродак камунікацыі мова імкнецца максімальна поўна адлюстравать рэчаіснасць, выкарыстоўваючы тыя сродкі, што назапашаны ў яе сістэме. Што датычыць кагнітыўнай функцыі, то народная мова – адзін з найважнейшых вытокаў вывучэння гісторыі, культуры (матэрыяльнай і духоўнай) самога народа – стваральніка, захавальніка і носбіта мовы. Тут, у лексічным складзе мовы адлюстравалася жыццё народа, яго характар, звычаі, светапогляд, працоўныя навывы і інш. – усё тое, што склала падмурак і змест вуснай народнай творчасці. Зусім зразумела, што спасцігнуць многія з’явы архаічнай народнай культуры можна толькі звяртаючыся да легенд, паданняў, літаратурных, гістарычных, культуралагічных помнікаў і іншай дадатковай літаратуры. Ды пры ўмове ўдумлівага прачытання і аналізу твораў тых фальклорных жанраў, якія ў сілу розных прычын з’яўляюцца самымі ўстойліва-кансерватыўнымі і таму захавалі тую аснову, той стрыжань, што і вызначае жанравую адметнасць твора.

Быць нашым правадніком і спадарожнікам у гэтыя глыбінныя пласты чалавечай перадгісторыі па праву належыць самаму архаічнаму жанру вуснай народнай творчасці – замовам, якія ўзніклі ў той далетапісны час, калі чалавек замест прывычнага гука вымавіў слова. Яно, слова, несла такую багацейшую інфармацыю, што ягоны творца адразу надаў яму статус боскага дара, надзяліўшы магічнай звышнатуральнай сілай. І цяпер, каб быў плён у ягонай рабоце (збіральніцтва лоўлі рыбы, паляванні, перамозе над драпежнікамі і г. д.), наш прашчур шматразова паўтараў усе вядомыя яму словы, тым самым павялічваючы яго сілу. Так і з’явіліся першыя прымітыўныя замовы, якія мы па прывычцы называем абракадабрамі (хаця такое вызначэнне даволі спрэчнае).

У тыя міфічныя часы наш продак не выдзяляў сябе з прыроднага асяроддзя і для яго было апырэры зразумелым існаванне адвечнай гармоніі, суладдзя, бо гэта было натуральным станам жыцця адзінай сям’і Прыроды-маці: “Дремота, зевота, покой, найди на раба Божьего (имя). Пусть он спит, отсыпается, по ночам не просыпается. Часты звёзды ему сёстры, ясный

месяц ему брат, добрый сон ему кум и сват. Аминь” [1, с. 292, № 1156], або “Начніцы вы, начніцы, дарагія вы сястрыцы” [1, с. 242, № 954]. Для старажытнага чалавека, дзе дзейнічала адметная логіка міфамыслення, было зусім зразумелым, што ў свеце не існуе ізаляваных рэчаў, аб’ектаў. Усё ў ім (свеце) узаемазвязана і ўзаемазалежна, уключана ў вечны колазварот касмічнага жыцця.

Праявы міфалагічнай свядомасці – гэта тыя ўяўленні, звязаныя з ірэальнымі існасцямі, тымі сіламі-духамі, што шкодзяць чалавеку. Даволі рана, назіраючы, ацэньваючы і супастаўляючы рэаліі ўласнага жыцця, наш продак усвядоміў, што ўсюдыісныя сілы-духі могуць яго або абяздоліць, або дапамагчы, ашчаслівіць. І па-свойму назваў іх сіламі добрымі і злымі – пасланцамі Белабога і Чарнабога. Так узнікла антыномія дабро-зла і матыў вечнай і непрымірымай барацьбы дабра і зла – базавы канфлікт вуснай народнай творчасці.

Будучы перакананым, што ўсё ў Свеце жыве па адзіных і непарушных законах, што, калі “не болит земля, не болит небо, не болит солнце, не болит месяц”, то “и у рабы (имя) ...не болят” [1, с. 220, № 828]. А яны, ягоныя “почки” (ныркі) якраз і баляць, наш продак шукаў адказу, чаму так бывае, чаму гэты дадзены адвеку закон парушаецца. І кім? Растлумачыць гэта, як і многія іншыя, напрыклад, стыхійныя праявы прыроды (дождж, пажары, гром, хмары і інш.) старажытны чалавек не мог. Як не мог зразумець і растлумачыць, напрыклад, самае відавочнае, здавалася б, простае, з чым у жыцці сутыкаўся не адзін раз – чаму з вадаю (любога, нават з лужыны), калі ў ім вада замёрзла, ці падчас адлігі, можна піць, а ў спёку, калі цябе мучыць смага, катэгарычна нельга. А як зразумець і растлумачыць трансмутацыю вады, чаму гэтая вадкасць становіцца, ператвараецца ў лёд, пару, снег, расу, туман і інш. Пакінуць без адказу ўсе гэтыя бясконцыя “чаму?” наш прашчур не мог, таму і знайшоў універсальную прычыну – духі вады, грому, дрэва, каменя і інш., надзяляючы іх звышнатуральнай сілай. Да добрых духаў можна было звярнуцца з просьбай аб дапамозе: *“Ідуць у лес, кланяюцца асіне і прыгаворваюць тры разы: – Асінка, асінка, бяры маю трасцінку, дай мне ляготу, уж мне неўмаготу”* [1, с. 274, № 1087], або *“Бралі 9 лісцікаў з бярозы, 9 – з крапівы, у ваду клалі і казалі: – Як ты, бяроза, і ты, крапіва, прыгажуетесь, дык дайце і мне, рабе Божай, сваёй красаты ды сілы з вятвей, ды з зямлі з-пад карэннікаў... Той вадой галаву мылі ці палівалі”* [1, с. 285, № 1121]. Апрача таго, што ў аснове прыведзеных прыкладаў назіраюцца праявы гомеапатычнай і кантагіёзнай магіі – зварот за дапамогай да агульнавядомых вобразаў-сімвалаў асіны, бярозы, крапівы (дэндралагічны код), у апошнім прыкладзе вялікую ролю адыгрывае і магія лічбаў. Тры жыццядайныя сілы (зямля, сонца, вада), тры ўзроўні светабудовы (ніжні (апраметная), сярэдні (зямля), верхні (неба) і іх насельнікі і г. д. надзялілі лічбу 3 (і лічбы, кратныя ёй – 6, 9, 12 і г. д.) звышнатуральнай магічнай сілай. У нашым прыкладзе 9 – гэта 3 разы па 3. Да яшчэ і ў прыхаванай форме тройка з’яўляецца ў назве аб’ектаў, адкуль “лісцікі” прынясуць “красаты ды сілы”. І наш продак верыў, што яго просьба будзе выканана, бо звяртаўся ён да выпрабаваных у самых розных жыццёвых сітуацыях памочнікаў-сяброў, з якімі наладзіў амаль роднасна-сяброўскія адносіны: *“Увидев на небе молодой месяц, следовало попросить у него для себя доброго здоровья, потому тихо говорили: – Батюшка, млад месяц, дорогой дружочек, золотой рожочек. Дай тебе, Господь, золотые рога, мне доброго здоровья”* [1, с. 319, № 1265]. Толькі самаму блізкаму чалавеку, сябру можна даверыць свае патаемныя жаданні, ведаючы, што цябе зразумеюць і дапамогуць. Так, і Клаўдзія Дзмітрыеўна Яромава, 1928 г. н., з в. Салтанаўка Буда-Кашалёўскага р-на шчыра прызнаецца, з якой мэтай гаспадыня-замаўляльніца звяртаецца да крыніцы, прамаўляючы замову “На ўдой”: “Добры вечар, крыніца, студзёная вадзіца... Я к табе прыйшла не за светлай вадой, а за ўдоем, не за чужым, а за сваім, за салодкім малаком, за густой смятанай, за жоўтым масельцам...”.

Інакш складваліся адносіны з ліхімі сіламі. З пасланцамі Чарнабога нават нармальныя бесканфліктныя адносіны былі немагчымымі, любы кампраміс з духам-агрэсарам быў катэгарычна выключаны. Сіла зла – нячыстая сіла, калі яна ў свядомасці старажытнага чалавека “матэрыялізуецца” ў дух, напрыклад, хваробы (зглаз, порча, грыжа і інш.), і хворы

пастаўлены перад праблемай, якім чынам пазбавіцца ад агрэсара, які звышмагутны сродак знайсці, пры дапамозе якога вырашыць канфліктную сітуацыю і пажадана мірным шляхам. Першым эмацыянальным (падсвядомым), хаця і псіхалагічна апраўданым, было жаданне імгненна выгнаць агрэсара-духа, адправіўшы яго далей ад чалавека, як у замове, запісанай ад Таццяны Цітаўны Шашковай, 1932 г. н., з в. Ламавічы Акцябрскага р-на: "...Нежыць-дзявал, чорт-бес, акаянная нечысць, ізганяю вас словам. Ідзіце-ка на топі балотныя, на аўрагі залётныя ў сей міг, у сей час".

Самім жыццём навучаны, перш чым зрабіць першы крок спачатку трэба ўсё добра прадумаць і ўзважыць, а ўжо потым дзейнічаць, наш продак зразумеў, што адкрыта выказаўшы такім чынам сваю пазіцыю (адносіны і мэту) да адрасата, прад'яўляючы на самой справе па сутнасці ўльтыматум, ён ужо і спадзявацца не зможа не мірнае вырашэнне канфлікту. Да таго ж, маючы справу з "акаяннай нечысцю", трэба ўлічваць, што ў нячысцікаў рэдкасны па сіле інстынкт самазахавання. Паводзіны іх часта алагічныя, а норавы непрадказальныя. Зразумела, што трэба было мяняць тактыку, шукаць іншыя, больш дзейсныя, спосабы ўздзеяння на "нечысць-сатану". Калі ліхая сіла ігнаруе спрадвечны закон агульнажыцця ў сусвеце, то ёй тактоўна можна нагадаць: *"Паставіць палец на палена, дзе сук: – Як сук сохне, так і ты, чыр, сохні"* [1, с. 28, № 46], або *"Нужно взять две старые подковы, одну положить больному под матрац в ногах, а другую – в головах так, чтобы лежали концами внутрь, и сказать: – Раньше по земле били, а теперь шток раба (имя) защитили. Аминь"* [1, с. 168, № 603]. Калі такая форма ўздзеяння не дапамагае, можна дзейнічаць больш актыўна, але па-ранейшаму тактоўна: *"Агонь, агонь, агонь, вазьмі свой агонь калюшчы, балюшчы, прыстрэчны, прысмешны. Як я цябе, агонь, не зневажаю і з добрым словам адсылаю. Ідзі сабе, агонь, в чыста поле, там сабе гуляй, на маёго дзіцяці не нападай"* [1, с. 25, № 33], або *"Удар, удар, ідзі і з касці бальшой і малой, ад суставу, ад ліца. Тут удару не бываць, белаі касці не ламаць, краснай крыві не сушыць, ад балезні адступіць, здароўем рабу Божую (імя) надарыць"* [1, с. 164, № 583]. Можна нават абразіць, каб дух-агрэсар разлаваўся і сам пакінуў хворага (*"Лішай, лішай, лішаіна, твая маць – жыдавіна, твая маць – свіння, парасятам цыцкі не дала. У рабы Божай (імя) лішая няма. Амінь"* [1, с. 20, № 9]), можна прыгразіць (*"Вы – вузы, вы – гадзюкі, вы кусаеце, яд не высасаеце. Папрашу я Госпада Бога, нашле на вас Архангела Гаўрыіла, будзе ён вас чарапніком біці, на агне смаліці"* [1, с. 165, № 587], або *"Ломаю я тебя, сухая ветка, по настоящим костям. Как я тебя, ветка, ломлю, так и наросты на ногах порушу"* [1, с. 169, № 605], ці *"Дуб, дуб, возьми свой дубоглот и глот, и мокрую жабу, сухой дубоглот от раба Божьего (имя). Не возмёшь свой дубоглот, он тебя с ветвями и корнями проглотит"* [1, с. 287, № 1129]) і папужаць, адаслаўшы тое зло, якое насалі на невінаватага чалавека, ліхому чалавеку – гэта так званы адваротны адсыл (*"Па галоўцы светлай, па спінцы прамой, па живоціку белаю, па ножкам рэзвым ячка катаецца, зглаз да хвор на яго матаецца, збярэцца ўся немач да крупіцы, хто наслаў яе – таму вараціцца, хто заставіў младзенца мучыцца – той ад порчы злым жгутом скруціцца. Гаворачы замову, трэба катаць на целу дзіцяці курынае яйка. Потым кінуць яго ў агонь, каб яно згарэла, ці разбіць яйка на скавараду і зажарыць да чарнаты"* [1, с. 87, № 279]). Апошні тэкст цікавы яшчэ і тым, што ў рытуале акцыянальна-атрыбудыўны кампанент супадае з вербальным, узмацняючы сілу ўздзеяння (так званы прыём пазітыўнага дубліравання).

Усе ліхія сілы – насельнікі і носьбіты хаосу, таму іх асноўная функцыя і мэта – прыўнесці хаос у гарманічнае жыццё сямейства Маці-прыроды. Каб гэтага не здарылася, лагічна выдаліць, "саслаць" нежыць далей ад чалавека ў непрывабныя, непрыгодныя для чалавека мясціны – антылокусы: *"Рожа чорна, рожа красна, рожа сіня, рожа наслана, рожа намоўлена, рожа нагаворана. Усе вы, рожы, пад зялёным дубам сабярышеса, па чыстаму полю разыдзішеса. Ідзі на чарата, на балата, на цёмны лес, дзе вецер не вее, дзе сонца не грэе, дзе месяц не сходзіць, дзе пеўняў голас не даходзіць"* [1, с. 58, № 163], або *"Ідзіце, уроцы, на мхі, на балоты, на гнілыя калоды, на ніцыя лозы, дзе людзі не ходзяць і птушкі не лягаюць, петухоў голас не заходзіць"* [1, с. 62, № 183], ці *"У чыстым полі стаіць явар, пад тым яварам*

стаіць чорная карова, пад тою кароваю стаіць чорнае цялятка, яно ссе, высысае ўрокі і прыстрэкі, утаворвае мужчынскія, жаночыя, хлапчыя, дзявочыя, парабочыя, удаўцовы, удавіныя. Ідзіце, урокі і прыстрэкі, у балота, гдзе вецер не ве, гдзе сонца не грэе, гдзе быдла не ходзіць, пёўнеў голас не заходзіць. Там вам піценне, ядзенне, лёгкае спачыванне” [1, с. 78, № 244]. У апошнім прыкладзе дух хваробы спакушаюць гасцінным прыёмам. Даволі часта, спакушаючы хваробу, замаўляльнік пералічвае тыя даброты, якія яе (хваробу) чакаюць. Напрыклад, “Скула-скуліца, красная дэвіца, ходіла ты полямі, болотамі, по ніцых лозах, колады смывала, коренні згрызала. Я тебе гаворю-выгаварю. Іды туды, гдзе певні не поют, собаки не брэшут, там тебе короваты тесовыя, подушкі пуховыя, столы засланыя, кубкі наліваныя. Там тебе піць, гуляць і в короваты лежать, і в лице не стоятъ” [1, с. 42, № 96], або “На моры, на вінаморы стаіць краваць цясовая, падушкі пяровыя, пярыны пуховыя, сталы засцеляны, кубкі паналіваныя, вас, скула-мулавіца, у госці дажыдала, там табе піць і гуляць, пасцель мякка спаць, салодкае купанне, праскуры мяккія. У (імя) галаве не быць, сэрца не таміць, крыві не сушыць” [1, с. 42, № 97].

Такім чынам, ключавой адзнакай архаічнага міфалагічнага мыслення з’яўляецца глыбокае пачуццё знітаванасці, непадзельнасці сінкрэтызму мікра- і макракосма. Свет замовы фарміруецца і існуе ва ўзаемасувязі, узаемапранікненні двухузроўневых светапоглядных сістэм – сакральна-міфалагічнай і прафана-побытавай, рэальнай. Праз рэальны ўзровень замоўны тэкст адлюстроўвае базавую мэту рытуальна-абрадавага дзейства – забяспечыць прыстойнае жыццё чалавеку як біялагічнаму і сацыяльнаму віду, пазбавіўшы яго агрэсіўнай сілы-духа, якая парушае гарманічнае жыццё ўсіх і ўсяго як адзінага цэлага ў прыродзе. Гэта, так бы мовіць, рэпрэзентацыя тых каштоўнасцей (адпаведна часу), якія неабходна адваяваць у ліхіх сіл.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 «Гаючае слова роднай зямлі» (беларускія лекавыя замовы). Фальклорна-этнаграфічны зборнік / аўтар уступнага артыкула, аўтар-укладальнік Вярзеенка С. А. – Гомель : Барк, 2013. – 340 с.

The article reveals the model of archaic mythological thinking of ancient man, which is presented in the works of the fictional genre. Attention is paid to the opposition of good and evil forces, revealing the motif of the eternal and irreconcilable struggle of good and evil – the basic conflict of oral folk art.